

УДК 81' 367: 070.41

Лариса Мовчун (м. Київ)

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ДОДАТКОВИЙ ТОМ. ІСТОРІЯ УКЛАДАННЯ ТА ПІДСУМКИ РОБОТИ

У статті висвітлено історію укладання Додаткового тому Словника української мови, описано принципи формування його реєстру та розроблення нових статей, а також статей з новими значеннями, відтінками значень і стійкими сполученнями слів, наведено приклади таких статей.

Ключові слова: *лексикографія, словник тлумачного типу, реєстр, стаття, Словник української мови.*

Кодифікація словникового складу літературної мови — необхідна умова існування і функціонування мови в суспільстві для забезпечення насамперед комунікативних, консолідаційних потреб соціуму; з цього погляду загальномовні лексикони, що є за своєю суттю ретроспективними і відбивають лексику певного історичного відтинку, — це важливий націєтворчий чинник, від «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка до 11-томного «Словника української мови».

Відділ лексикології та лексикографії Інституту української мови завершив роботу над Додатковим томом Словника української мови в рамках теми «Словниковий склад сучасної української літературної мови та його лексикографічне опрацювання» (керівник теми — к. ф. н. І.С. Гнатюк). Робота була розпочата в 90-тих роках, темою керував д. ф. н. О.О. Тараненко, потім д. ф. н. В.В. Німчук. Ініціював доукладання матеріалів Додаткового тому директор Інституту П.Ю. Гриценко. Над словником працювали укладачі — колишні й нинішні співробітники Інституту В.О. Балог, В.М. Білоноженко, Г.Н. Горюшина, О.М. Демська, З.Г. Козирева, Н.Є. Лозова, Л.В. Мовчун, Н.М. Неровня, О.М. Покидько, І.А. Прядко, І.А. Самойлова, Л.О. Тименко, О.М. Ти-

© Л.В. МОВЧУН, 2011

щенко, Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. Взаєморедагування та тематичне редагування здійснювали члени робочої групи: В.О. Балог, З.Г. Козирєва, Н.Є. Лозова, Л.В. Мовчун, Н.М. Неровня, І.А. Самойлова, Л.О. Тименко, О.М. Тищенко, Т.О. Федоренко, В.Б. Фридрак, Т.В. Цимбалюк-Скопненко. Над матеріалами працювали редактори: В.Л. Іващенко, В.Б. Фридрак, В.О. Винник, Н.С. Редичук, відповідальний редактор — Л.В. Мовчун. Технічну роботу проводили молодші наукові співробітники Н.Г. Гордієнко, Н.Ю. Мельник та лаборанти Н.П. Затворна, О.Г. Мартинова, А.А.Ребрина.

Велику допомогу в роботі над словником, зокрема у розв'язанні суперечливих правописних та граматичних питань, надали К.Г. Городенська та члени Погоджувальної комісії з проблемних питань українського слововживання, словотворення та написання слів, що працює в Інституті української мови НАНУ.

Матеріали Додаткового тому рецензували і написали загалом позитивні рецензії доктори філологічних наук К.Г. Городенська, К.Д. Глуховцева та М.П. Лесюк.

Пропонований словник — це доповнення Словника української мови в 11 тт. (1970 — 1980) (далі — СУМ), найавторитетнішого на сьогодні загальнономовного словника, який став основою більших і менших за обсягом словників, що видавалися пізніше. Додатковий том — це реєстраційно-нормативний словник тлумачного типу, який репрезентує лексику української мови кінця XVIII — початку XXI ст., а також значення, відтінки значень, особливості вживання слів, стійкі сполучення слів, не зафіксовані в попередніх 11-ти томах.

Питання про цей, так званий 12-тий (додатковий), том СУМа стало в 90-тих роках минулого століття під час роботи над новим тлумачним словником. 1990 року відділ лексикології та лексикографії під керівництвом доктора філологічних наук, завідувача відділу О.О. Тараненка розпочав укладання багатотомного Словника української мови з реєстром не менше 200 тис. слів. Концепцію та принципи укладання, а також робочу інструкцію розробив О.О. Тараненко. У 1996 р. була опублікована його монографія «Новий словник української мови (концепція та принципи укладання словника)». Проте 1997 р. за рекомендацією бюро відділення літератури, мови та мистецтвознавства в робочі плани внесли корективи й співробітників відділу переорієнтували на укладання однотомного Словника української мови (додатка до Словника української мови в 11 томах) з орієнтовним обсягом 200 аркушів. Інструкцію Додаткового тому неодноразово обговорювали і переробляли, аби, з одного боку, врахувати напрацювання колективу укладачів, а з другого, — зберегти традиції 11-томного словника, оскільки укладені статті мали вписатися в його структуру.

Отже, базою, на яку спиралися і від якої відштовхувалися укладачі, був Словник української мови в 11 томах. Роботу побудували так: наявний у Лексичній картотеці Інституту матеріал, а також матеріал

останніх орфографічних словників, словників іншомовних слів, енциклопедично-довідкових видань порівнювали з тим, що вже був представлений у СУМі. У такий спосіб виявляли лакуни: незасвідчена в СУМі лексика, а також ті значення реєстрових слів СУМа, що розвинулися після його опублікування або з певних причин не були в ньому зафіксовані.

Корпус Додаткового тому сформований словами, значеннями слів, відтінками значень, а також стійкими сполученнями слів, відсутніми в СУМі. Це: 1) не нова, але не охоплена 11-томником лексика та стійкі сполучення слів:

ДОБРОТВОРЕЦЬ, -рця, ч. Той, хто творить добро; добродійник. *Наївній дитині імператор уявлявся суворим, але справедливим суддею і добротворцем* (М. Слабошпицький, Марія Башкирцева, 1987, 50).

ЖЕЛІЙНИЙ, -а, -е. Прикм. до **желé**. *Желейний торт*. || Який має вигляд желе. *Розрізняють мармелад фруктовий.. і желейний, що виготовляється уварюванням цукру з водним розчином агару* (Укр. страви, 1957, 325).

КАВУННЯ, -я, с., збірн., розм. Кавуни. — *По сім боці, в Гетьманщині, гетьман волю косе [косить]... — Або зносе [зносить] кавуння з баштана, — осміхнувся Палій* (Д. Мордовець, Сагайдачний, 1966, 40).

ЛАКОЛІТОВИЙ, -а, -е, геол. Прикм. до **лаколiт**. *Лаколiтове походження, окрім Аю-Дага, мають ще гора Кастель і мис Плака — на південний захід від Алушти* (Зн. та пр., 1974, № 3, 32).

НАВА, -и, ж., архіт. Тс. **неф**. *Людський потік все прибував, виносив з темних склепінь притворів в середні нави і збивав в тісну нерухому масу людей, що наповняли собою вузькі проходи між ґратами, перегородженими важкими масивними стовпами* (М. Грушевський, Предок, 1990, 186); *Вірменська церква заснована при кінці XIV ст. як невеличка будова у плані грецького хреста. До неї добудовано в XVII ст. поздовжню наву* (І. Крип'якевич, Іст. проходи..., 1991, 74); *В бойківських церквах застосовувались в основному два способи рішення інтер'єру. Перше рішення побудоване на контрастному переході з темного бабинця до освітленої нави* (Бойківщина, 1983, 176).

ПА² і з повтор. **ПА-ПА́**, виг., розм. Усталена неофіційна форма прощання. *У листах до О.Кобилянської (після кількомісячного перебування перед тим на гостинній Буковині) Леся [Українка] використовує специфічну волинську формулу прощання «ПА»* (Кульг. слова, 1978, вип. 14, 85); *Вона привіталась і спитала, чи не міг би Банзайчик пояснити дещо з циклу Кальвіна.. Без проблем, після шостого уроку.. Па-па!* (Л. Дереш, Кульг. — КСЖЛУМ).

ОТЧЕНАШ*, -у і -а, ч.: **Як отчєнаш** — дуже добре, повністю. *Я люблюся з тебе [Ілька] і як отчєнаш знаю тебе* (В. Винниченко, Краса і сила, 1989, 51);

2) лексичні і семантичні інновації останніх років існування СРСР, періоду становлення Української Держави й відродження національної культури, а також початку ХХІ ст.:

ЖОВТИЙ*, -а, -е. 3. *перен.* Продажний, низькопробний (про засоби масової інформації). *Жовта журналістика; Жовта преса.*

ЖОВТО-БЛАКІТНИЙ*, -а, -е. 2. *перен.* Стос. до національного руху в Україні, символом якого є прапор, що поєднує в собі жовтий і блакитний кольори. *Жовто-блакитне відродження українського духу* (ЕР); *Жовто-блакитна символіка.* || *у знач. ім.* **ЖОВТО-БЛАКІТНІ**, -них, *мн.* Прибічники національної і державної самостійності України.

Порівняймо в СУМі:

ЖОВТО-БЛАКІТНИЙ, а, е. 1. Який поєднує в собі жовтий і блакитний кольори. *Жовто-блакитні прапори.*

2. *іст.* Стос. до української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, що мала прапор такого кольору. *Став* [В. Боженко] *командиром червоного Таращанського полку і разом з богуцями Щорса визволяв від жовто-блакитних банд Київ* (Цюпа, Україна., 1960, 47) [4: 541].

НОУТБУК, -а, *ч.* Портативний персональний комп'ютер, звич. у вигляді невеликої валізки.

ПАБЛІСИТИ, *невідм.*, с. 1. Реклама, пропагандистська кампанія. *У США тарілчани* [інопланетяни] *затягали землян до своїх апаратів принаймні сто разів (зробимо поправку на рекламу, паблісити, інфляцію та інші американські штучки)* (А. Крижанівський, Томагавки і макогони, 1990, 196–197).

2. Популярність, слава. *Творець теорії відносності* [Альберт Ейнштейн] *був єдиним з європейських учених, чиє ім'я було дуже популярне у США і хто міг розраховувати на всі переваги, які дає в Америці горезвісне «паблісити»* (НіС, 1985, № 2, 26–27); *Паблісити політичного лідера; Паблісити фірми.*

3. Сприятливі комерційні повідомлення, презентації або відомості про товари, послуги або фірми, що їх передають засоби масової інформації і які не оплачуються зацікавленою особою. *Первісні продажі «Мустангів» були дуже високими. 100000 автомобілів було продано в перші 4 місяці і 400000 було продано за перший рік. За менш ніж 2 роки 1 мільйон автомобілів Ford Mustang зійшло з конвеєра, що привело до нової хвилі паблісити* (ЕР).

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНИЙ, -а, -е. Який відбувається, має місце в епоху постіндустріалізму і характеризується високим рівнем розвитку інформатики та науки в цілому (про стадію суспільного розвитку). *Йдеться про глибокий стадіальний розрив: ми й досі перебуваємо у варварських формах індустріальної ери, тоді як Захід — у постіндустріальній* (НіС, 1990, № 12, 13); *Шлях для України необхідно шукати виключно в орієнтації на сучасні постіндустріальні тенденції суспільного розвитку* (Вісник АН, 1994, № 9–10, 10).

ШТУКА*, -и, *ж.* 6. *жарг.* Тисяча платіжних одиниць.

З функційного погляду реєстр Додаткового тому складають загальноживані слова, а також більшою чи меншою мірою інші групи

лексики: розмовна, книжна, термінологічна, діалектна, жаргонна. Загалом це близько 60 тис. слів. Потреба в уміщенні таких одиниць є дискусійною, оскільки, безперечно, існують спеціальні аспектні словники, але відкритість українського соціуму, глобалізаційні та інтеграційні процеси у світі, інформатизація суспільства, проникнення наукових знань у щоденне буття вимагає фіксації цієї лексики.

Отже, доцільно подавати такі лексеми, як *аська*, *ася* «комп'ютерна програма (ISQ) для швидкого обміну повідомленнями в мережі Інтернет, яка дозволяє паралельно спілкуватися з кількома користувачами, а також залишати повідомлення тим, хто в цей час перебуває поза мережею», *банер* «реklamний графічний блок на якому-н. сайті, через який користувач може потрапити на вебсайт рекламодавця», *банити*² «забороняти користувачеві Інтернету відправляти повідомлення, робити коментарі, створювати нові теми на форумах і в чатах», *блог* «вебсайт, який наповнюється записами, зображеннями і т. ін., що регулярно додаються і мають тимчасову актуальність; інтернет-журнал поточних подій, інтернет-щоденник», *гакер (хакер)* «програміст високого класу, спроможний вносити зміни в комп'ютерні програми, не маючи офіційного доступу до них; програміст, який через персональний комп'ютер входить в інформаційну мережу фінансових, промислових та інших установ, щоб отримати закриті дані, ушкодити їхні програми вірусом тощо», *смайл*, *смайлик* «усталене поєднання символів або цілісний графічний знак, що передає певні емоції, позначає деякі дії і т. ін. та використ. для письмового спілкування перев. у мережі Інтернет» зі сфери інформаційних технологій; *акцепт*^{*} «форма внутрішньодержавних та міжнародних безготівкових розрахунків», *акцептант* «особа, що прийняла на себе обов'язок сплатити за пред'явленим рахунком, векселем» з фінансово-економічної сфери; *ампелотерапія* «лікування виноградом, а також продуктами виноградарства анемії, хронічних захворювань печінки, жовчних шляхів, нирок і т. ін.», *ектопія* «зміщення якого-н. внутрішнього органа або тканини в незвичне місце», *екзофтальмія* «вирлуватість очей, що є симптомом базедової хвороби», *ларинготрахеобронхіт* «хвороба гортані, трахеї і бронхів; ускладнення гострого ларинготрахеїту» зі сфери медицини і т. ін., лексику наук про Землю та астрономії, ветеринарії, лінгвістики, математики, мистецтва, поліграфії, політики, права, психології, соціології, фармакології, філософії, хімії, сільського господарства, техніки, кулінарії, з будівельної, транспортної, церковної сфери і т. ін.

Отже, цілком можемо приєднатися до засад формування реєстру, сформульованих 45 років тому А.А. Бурячком: «Словник української мови — це словник тлумачного типу, в основу якого покладено два принципи: довідковий і нормативний. Перший з них передбачає подачу в реєстрі словника й таких слів, які тепер не вживаються або мало вживаються і з погляду сучасного мовця вимагають спеціальних пояснень, довідок. За другим же принципом у словнику треба реєструвати

й рекомендувати лише слова, загальноприйняті в літературній (писемній і усній) мові нашого часу. Поєднання цих принципів криє в собі певну суперечність, яка до деякої міри усувається за допомогою відповідних позначок і тлумачення слів» [1: 107].

Крім фіксації неологізмів та неосемантизмів, перед укладачами стояло завдання поповнити дериваційні лакуни, що існували в 11-томному словнику. Укладачі мали чітко уявити словотвірні гнізда і простежити, який елемент, що реально існує в мові, відсутній в 11-томнику. Такі найтипівіші недогляди проаналізувала лексикограф Н.М. Неровня [3]. Наприклад, у СУМі є прикметники *важкуватий*, *лоскітливий* і прислівники *важкувато*, *лоскітливо*, але відсутні іменники *важкуватість*, *лоскітливість*. Є дієслівна пара *заряджати* / *зарядити*, але відсутні деякі деривати: *підзаряджатися* / *підзарядитися*, *підзарядження*, *підзарядження*, *підзарядка*, є прикметник *дармовий*, але нема похідних іменників *дармівщина*, *дармовина*.

Джерела, з яких був сформований реєстр Додаткового тому, — Лексична картотека Інституту (поповнена стара картотека, що налічує близько 8 млн. карток, а також нова, обсягом 0,5 млн. карток), електронний ресурс (Інтернет), матеріали енциклопедичних і філологічних словників.

У Додатковому томі збережено основні принципи розроблення нових статей з деякими відмінностями в технічному оформленні. Проте кілька десятиліть, що відділяють Додатковий том від Словника української мови, внесли зміни в норми літературної мови, тож, наприклад, активні дієприкметники теперішнього часу в нашому томі розроблені за прикметниковою формулою:

ДАВЛЯЧИЙ, -а, -е. Який давить, стискає; давкий (у 1 знач.), давлючий (у 1 знач.). *Густий серпанок, спускаючись трохи не до долу, закрив її повний стан, не перетягнутий, не змучений давлячими корсетами* (І. Нечуй-Левицький, Твори, 1956, т. 1, 144).

УПЕРЕДЖУЮЧИЙ, -а, -е. Тс. **упереджувальний**. *Як упереджуючий захід підвищити з 2 січня 1992 р. на 100 процентів державні тарифні ставки і посадові оклади працівників охорони здоров'я, освіти, культури, науки* (ВК, 31.12.1991).

Оскільки словник укладався як додаток до 11-томного тлумачного словника, не було потреби розробляти повністю статті, що вже є в останньому. Такі слова, що мають нові значення, відтінки значень, особливості вживання або входять до нових стійких сполучень, розроблені в скороченій формі — вони містять тільки нову інформацію. Слова, що відійшли в пасивний фонд або отримали нову стилістико-нормативну кваліфікацію, до реєстру Додаткового тому не вводилися.

Саме слово позначене праворуч угорі астериском, через кому зазначена його граматична, стилістична і нормативна характеристика. Нове значення або відтінок значення подані так, щоб семантична структура слова не була порушена.

ПАРТНЕР*, -а, ч. 1. ... || Співвласник підприємства.

Δ **Загальний партнер, екон.** — учасник товариства, який повністю несе відповідальність за борги товариства; **Партнер з обмеженою відповідальністю, екон.** — учасник товариства, який несе обмежену відповідальність за борги товариства.

2. Чоловік, з яким вступають у сексуальні стосунки, або один із учасників статевого акту. *Змінити партнера.*

ХАРАКТЕР*, -у, ч.: ◇ **Батьків (материн) характер** у кого — хтось успадкував риси батька (матері). *Звичайно, природа мурує основу, недаремно ж кажуть у народі: батьків характер, материн характер* (В. Дрозд, Подих чудесного, 1988, 183).

Статті, на яких позначилися ідеологічні погляди радянської доби, у Додатковому томі подавалися цілком перероблені, з новим тлумаченням. Порівняймо, у СУМі:

РЕЛІГІЯ, ї, ж. 1. Несумісні з науковим світосприйманням погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, в їхнє панування над світом...; // Та чи інша віра; віросповідання...

2. *чого, перен.* Те, що сліпо наслідують, чому поклоняються... [5: 488–489].

У Додатковому томі:

РЕЛІГІЯ*, -ї, ж. 1. Форма суспільної свідомості, в основі якої лежить віра в існування надприродних сутностей — богів, духів і т. ін., що є об'єктами поклоніння. *Релігія має справу зі світом цінностей. Вона говорить про те, що мусить бути, що ми повинні робити, а не про те, що є* (Вісник АН, 1996, № 11–12, 70). || Віросповідання, віра. *Для людини, її психічного стану багато важить віра, сім'я, релігія* (РУ, 10.06.1989). || Та чи та форма віросповідання. *В усіх поганських релігіях вода була об'єктом обожнювання* (О. Воропай, Звичаї..., 1966, т. 2, 170).

2. *перен.* Об'єкт поклоніння, сліпого наслідування. *Бастьєн-Лепаж — її [Марії] релігія. Вона нарешті знайшла кому поклонятися, кого боготворити* (М. Слабошпицький, Марія Башкирцева, 1987, 131).

Порівняно зі Словником української мови в Додатковому томі змінився принцип подання фразеологізмів: усі стійкі сполучення слів розроблені за граматичним центром; у мікроструктурі Словника додався новий компонент — особливості вживання слова (за однією ряскою), тобто у значенні іншої частини мови, у переносному або образному значеннях; розширився список ремарок та значно оновився і розширився список джерел ілюстративного матеріалу: підручники, науково-популярна, наукова, довідкова, публіцистична література (близько 90 найменувань газет та журналів), фольклорні та етнографічні збірники, твори письменників — від Т. Шевченка, І. Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки до сучасних — Л. Костенко, М. Слабошпицького, А. Кокотюхи та ін.; поповнили ілюстративну базу повернуті в історію літератури твори В. Винниченка, М. Хвильового, В. Підмогильного та ін.

Додатковий том Словника української мови, в укладанні якого брали участь представники кількох поколінь лексикографів, серед них і ті співробітники, які працювали над 11-томним Словником, є своєрідним підсумком у традиційній академічній лексикографії і разом з 11-ма томами СУМа може служити базою для створення нового академічного словника тлумачного типу. За спостереженням мовознавців, «видана до сьогодні продукція — словники, стандарти на терміни та їхні визначення, поради з культури мови, спеціальні мовознавчі дослідження — засвідчує накопичення такої критичної маси, яка неминуче й об'єктивно працює на вироблення якісно нової моделі сучасного українського лексикону» [2: 8], тому робота над новим тлумачним словником має розпочатися з вироблення концепції, що ґрунтується на таких теоретичних дослідженнях сучасного українського лексикону, і з урахуванням досвіду роботи над Словником української мови та його Додатковим томом.

У процесі роботи над Додатковим томом оголилися болючі місця українського словникарства, як-от: створення в Інституті української мови електронної картотеки, що дала б змогу оперувати більшим масивом фактичного лексичного матеріалу, та якнайшвидше прийняття нової редакції Правопису, де були б чітко роз'яснені всі питання орфографії.

1. Бурячок А.А. Про склад реєстру і критерії добору реєстрових слів до Словника української мови (на матеріалі 1-го тому) // Лексикологія та лексикографія. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія «Питання мовознавства». — К. : Наук. думка, 1966. — С. 106–113.
2. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — 336 с.
3. Неровня Н.М. Принципи створення нового загальномовного тлумачного словника // Лексикографічний бюлетень. — 2005. — Вип. 11. — С. 40–44.
4. Словник української мови. Т. 2. — К. : Наук. думка, 1971. — 550 с.
5. Словник української мови. Т. 8. — К. : Наук. думка, 1977. — 927 с.

Larissa Movchun (Kyiv)

DICTIONARY OF UKRAINIAN LANGUAGE: ADDITIONAL VOLUME. HISTORY OF MAKING AND PRODUCED RESULTS

The article highlights the history of making the Additional Ukrainian dictionary volume, describes principles of the words listing and the development of new articles and articles with new meanings and theirs shades and the stable words combinations. There are given the examples of such articles.

Keywords: lexicography, glossary, register, article, Dictionary of the Ukrainian language.